

İNFORMASIYA HÜQUQU

RƏQƏMSAL DÖVRDƏ İFADƏ AZADLIĞI VƏ DEMOKRATİK YANAŞMALAR

Ramil Aslanov*

Xülasə

Məqalədə rəqəmsal dövrdə ifadə azadlığı və demokratik yanaşmalar hüquq ədəbiyyatında mövcud fikir müxtəlifliyi və praktiki əsaslarla təhlil edilir. İlk olaraq qeyd edilir ki, son illərdə elm və texnologiya sahəsində dinamik sürətlə gedən inkişaf, xüsusilə informasiya sistemlərindəki irəliləyişlər insanların həyatında mühüm təsiredici rola malikdir. Məqalədə daha sonra, rəqəmsal cəmiyyətdə demoratiyanın inkişafı kontekstindən ifadə azadlığını izah etmək, onun lehinə arqumentlər və əsaslandırma irəli sürmək üçün irəli sürülən müxtəlif nəzəriyyələr geniş təhlil edilir. Qeyd edilənlər bir sıra beynəlxalq sənədlər, məsələn, İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası üzrə praktiki əsaslarla nəzərdən keçirilir. Eyni zamanda, qeyd edilir ki, demokratik cəmiyyətdə ifadə azadlığına müdaxilənin zəruri olub-olmadığını araşdırarkən sosial ehtiyac təzyiqi və mütənasiblik meyarlarını bir-birindən ayırmaq lazımdır.

Açar sözlər: *rəqəmsal dövr, ifadə azadlığı, demokratik yanaşmalar, sosial media, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, media azadlığı.*

Son illərdə elm və texnologiya sahəsində dinamik sürətlə gedən inkişaf, xüsusilə informasiya sistemlərindəki irəliləyişlər insanların həyatında mühüm təsiredici rola malikdir. Fərdi və kütləvi kommunikasiya vasitəsi olmaqla yanaşı, informasiya əldə etmək üçün ən çox istifadə edilən vasitə olan internet gündəlik həyatda bir çox digər asanlaşdırıcı effektlərlə yanaşı, ifadə azadlığının həyata keçirilməsinin ən mühüm vasitələrindən birinə çevrilmişdir. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi də qeyd etmişdir ki, internet ayrı-ayrı şəxslərin ifadə və məlumat azadlığı hüquqlarını həyata keçirmələri üçün əsas vasitələrdən biridir [1]. İnternet xüsusilə ifadə azadlığı kontekstində məlumatın axtarılması, əldə edilməsi və paylaşılmasında çox mühüm rola malikdir. İnternet sayəsində, xüsusən də insanların sosial mediadan intensiv istifadəsi ilə sosial, siyasi, dini, iqtisadi, mədəni və s. sferalarda geniş ictimaiyyətə öz fikir və mülahizələrini bildirmək onların ifadə azadlığından istifadə vasitəsi sayıla bilər. Lakin istifadə edilən ifadələr və ya edilən müxtəlif yazılara görə başqalarının reputasiyası və hüquqları zədələnmə bilər. Məhkəmə qərarlarında ifadə azadlığının həyata keçirilməsi ilə başqalarının reputasiyası və hüquqlarının qorunması arasında tarazlığa riayət edilməlidir. Buna görə də ifadə azadlığı ilə reputasiyanın qorunması arasında tarazlığa riayət edilməsi hüquqi tənzimləmələr və məhkəmə qərarları ilə həll olunmağa çalışılan yeni bir hüquqi sahə kimi müəyyən edilə bilər.

---

* hüquq elmləri doktoru, Bakı Dövlət Universitetinin Konstitusiya hüququ kafedrasının professoru

İnternet ünsiyyətində iştirak edən subyektlərin müstəqil olduğu bir platformadır. Məlumatlar məzmunundan asılı olmayaraq bir mənbədən digərinə ötürülür və informasiyanın dövryyəsinə müdaxilə edilmir. Bu baxımdan xalis neytrallıq prinsipi siyasi, iqtisadi və sosial sahələrdə böyük rola malik olan elektron rabitənin tənzimlənməsinin təmin edilməsi və şəbəkə universallığının təmin edilməsi deməkdir. Böyük şirkətlərin internet sərmayələri onların internetdə aktiv olduğunu göstərsə də, məzmun istehsalında müstəqil olan şəxslər böyük şirkətlərin və ya bürokratiyanın nəzarətini aşıya bilər. Bundan əlavə, texnoloji bilikləri olan müxtəlif istifadəçilər informasiya sahəsində qabaqcıl şirkətlərə meydana oxuyan təşəbbüslər yarada bilərlər. Bu kontekstdə Facebook, Twitter, YouTube, Google misal göstərilə bilər. Bu cür hallar internetdə ifadə azadlığının hədlərinin tənzimlənməsini zəruri edir.

Rəqəmsal texnologiyalar tez-tez ictimai rəyi manipulyasiya etmək üçün istifadə olunur. Bəzi sosial media platformalarının alqoritmlərini aldatmaqla, o cümlədən botlardan və saxta hesablardan istifadə etməklə dezinformasiya və nifrət və zorakılığa təhrik edildiyinə dair heç bir sübut yoxdur. Bu, əhaliyə qorxunun aşılmasına, antidemokratik hərəkətlərin və xüsusilə də seçki və ya referendum günləri ilə bağlı ifrat sağ partiyaların çərçivəsini sıxışdırmağa kömək edir.

Ümumiyyətlə, sosial medianın rolu danılmazdır. Almaniyanın dövlət xəbər agentliyi Deutsche Welle (DW) sosial medianın o qədər vacib olduğuna diqqət çəkir ki, bəzi alman internet istifadəçiləri bir gününü Facebook, Instagram və ya Twittersiz keçirə bilmirlər. Federal İnformasiya, Telekommunikasiya və Kompüter Texnologiyaları Assosiasiyasının (Bitkom) keçirdiyi sorğuya əsasən, Almaniyanın hər on internet istifadəçisindən doqquzu sosial mediada aktiviçdir. Onların üçdə birindən çoxu həyatlarını sosial şəbəkələrsiz təsəvvür edə bilmir. Tipik olaraq, insanlar bir neçə platformada qeydiyyatdan keçirlər. Sosial şəbəkələr xüsusilə 14-29 yaş arası gənclər arasında populyardır. Hətta 65 yaşdan yuxarı insanlar qrupunun üçdə ikisi də sosial şəbəkələrdə qeydiyyatdan keçmişdir [2].

İnternetin yuxarıda qeyd etdiyimiz faydaları ilə yanaşı, fərdi və sosial sahədə mənfi nəticələri də var. Belə ki, internet fərdi azadlıqlara müdaxilə vasitəsi olmaqla yanaşı, cəmiyyətdə cinayət törətmək, ictimai asayişə qarşı çıxmaq, qeyri-qanuni fəaliyyətlə məşğul olmaq üçün sadə alətə çevrilmişdir. Ona görə də ayrı-ayrı dövlətlər öz suveren hüquqlarına əsaslanaraq müxtəlif sosial və siyasi məqsədlərlə internetdən istifadənin prosedur və prinsiplərini müəyyən etmək hüququnu və səlahiyyətini tənzimləməyə çalışırlar. Vətəndaşların müxtəlif məqsədlər üçün internetdən istifadəsinin məhdudlaşdırılması və ya qarşısının alınması üçün hüquqi tədbirlər görülməkdədir. Lakin bu tənzimləmələr xəbər və məlumatların yayılmasının qarşısını alan, ifadə azadlığına mane olan bir ölçüyə çatmamalıdır. İHAM-ın qeyd etdiyi kimi, böhtan, nifrət və ya zorakılıq xarakterli çıxışlar da daxil olmaqla, açıq-aşkar qeyri-qanuni ifadələr dünyada heç vaxt olmadığı kimi sanıya və ya bəzən uzun müddət onlayn qala bilər. Buna görə də, İnternetin ifadə azadlığının həyata keçirilməsi üçün təklif etdiyi mühüm üs-

tünlükləri tanımasına baxmayaraq, Məhkəmə hesab edir ki, prinsipcə təhqiredici sözlər və ya digər nalayiq məzmunla zərər çəkmiş şəxslərin iddia qaldırma imkanını tanımaq lazımdır və bu şəxsi hüquqlarının pozulmasına qarşı effektiv vasitə ola biləcək kompensasiya üçün zəruri səciyyə daşıyır [3].

Bir qayda olaraq, beynəlxalq və regional normalarda ifadə azadlığının həm onlayn, həm də oflayn rejimdə bərabər şəkildə qorunması tələbi qarşıya qoyulur. Bir sıra üzv dövlətlər də sosial media platformalarında fəaliyyət göstərən şirkətlərin fəaliyyətini tənzimləmək üçün təkliflər qəbul edib və ya təkliflər veriblər. Bu kontekstdə qanunvericilikdə bütün məzmun moderasiyası təcrübələri üçün aydın və proqnozlaşdırıla bilən müddəaların olması və istifadəçi məzmunu ilə bağlı bütün qərarlara qarşı effektiv müdafiə vasitələrinin olması vacibdir. Bundan əlavə, Avropa səviyyəsində rəqəmsal xidmətlərlə bağlı standartları uyğunlaşdırmaq və onlayn platformaları tənzimləmək üçün qanunvericiliyin yaradılması istiqamətində səylər var ki, bu da ifadə azadlığının qorunmasına kömək etmək potensialına malikdir.

Qeyd olunanlar dövlətlərin demokratik cəmiyyətdə vacib elementlərdən olan ifadə azadlığının təminatı üçün pozitiv və neqativ öhdəliklər daşdığını şərtləndirir. İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının (1950) 10-cu maddəsində hər kəsin ifadə azadlığı tanınmışdır və bu azadlığın həyata keçirilməsi üçün subyekt və zaman baxımından əvvəlcədən müəyyən edilmiş məhdudiyət yoxdur. Dövlətlər öz neqativ öhdəlikləri çərçivəsində ifadə azadlığının sərbəst həyata keçirilməsini təmin etmək üçün bu hüququn həyata keçirilməsinə mənfi təsir göstərə biləcək hər cür məhdudiyətlərdən, şərtlərdən və maneələrdən çəkinməlidirlər. Qısa sözlə desək, dövlətlərin ifadə azadlığına müdaxilə etməmək, bu azadlıqdan istifadəni məhdudlaşdırmaq öhdəliyi vardır. Fərdlərin əsas hüquq və azadlıqlarının dövlətin müdaxiləsinə qarşı təmin olunması üçün dövlət hərəkətsizlikdən və müdaxilədən çəkinməlidir. İfadə azadlığına müdaxilənin qanuni məqsəd və mütənasiblik prinsipi əsasında olub-olmamasının qiymətləndirilməsi də dövlətin neqativ öhdəliklərinə göstərdiyi hörmətin müəyyən edilməsində əsas meyar olmalıdır. Əgər müdaxilənin ədalətli və qanuni əsasları yoxdursa, neqativ öhdəliklərin pozulması halı təsdiq olunacaqdır.

Eyni zamanda, dövlətlərdən ifadə azadlığının səmərəli istifadəsini təmin etmək üçün öz pozitiv öhdəlikləri çərçivəsində bəzi tədbirlər görmələri tələb olunur. Hər bir konkret hal üçün görülməli tədbirlərin həcmi fərqli ola bilər. İHAM bəzi işlərdə dövlətin pozitiv öhdəliklərini vurğulamışdır. Məlumat və ideyaları almaq azadlığı Konvensiyanın 10-cu maddəsinin əsas komponentlərindən birini təşkil edir. Bununla belə, bunu şəxslərə administrasiyanın əlinə olan hər cür məlumat və sənədləri əldə etmək hüququnun verilməsi kimi şərh etmək çətindir. Məhkəmə Leander İsveçə qarşı qərarında qeyd etdiyi kimi, məlumat azadlığının əsası Hökumətə hər kəsin başqaları tərəfindən paylaşılan məlumatı almasına mane olmağı qadağan edir. Konvensiyanın 10-cu maddəsi fiziki şəxsə öz şəxsi mövqeyi haqqında məlumatı

ehtiva edən reyestrə daxil olmaq hüququ vermir və ya Hökuməti bu cür məlumatları şəxslərə təqdim etməyə məcbur etmir. [4] Bu kontekstdə informasiya almaq hüququ dövlətin üzərinə informasiya toplamaq və yaymaq üzrə pozitiv öhdəlik qoymur, əksinə əsas etibarilə şəxsin başqaları tərəfindən paylaşılan məlumatlara çıxışına mane olmamaq və fərdlər arasında ünsiyyətə mane olmamaq kimi neqativ öhdəlik qoyur [5].

Cəmiyyətin məlumat almaq hüququ kontekstində media müxtəlifliyi çox vacibdir. Audiovizual mediada plüralizmə gəldikdə, Məhkəmə demokratiyanın plüralizm olmadan mövcud ola bilməyəcəyi arqumentini əsas götürür. Müvafiq olaraq, demokratiya ifadə azadlığı ilə qidalanır [6]. Audiovizual media kimi həssas sektorda müdaxilə etməmək kimi neqativ öhdəliyə əlavə olaraq, dövlətin effektiv plüralizmi təmin etmək üçün müvafiq hüquqi və inzibati çərçivənin yaradılmasına dair pozitiv öhdəliyi vardır. Digər tərəfdən, ifadə azadlığından istifadə edən mətbuat təşkilatlarına və onların üzvlərinə qarşı fiziki hücumlar və digər hərəkətlər qarşısında dövlət bu şəxslərə qarşı hücumlara qarşı öz pozitiv öhdəlikləri çərçivəsində tədbirlər görməlidir [7]. Rəqəmsal cəmiyyətdə demokratiyanın inkişafı kontekstindən ifadə azadlığını izah etmək, onun lehinə arqumentlər və əsaslandırma irəli sürmək üçün müxtəlif nəzəriyyələr irəli sürülmüşdür. Bu nəzəriyyələrdən bir neçəsinə diqqət yetirmək yaxşı olardı.

Özünü ifadə etmə nəzəriyyəsi. Bu nəzəriyyənin üzərində qurulduğu əsas element fərdin digər həyat formalarından fərqləndirən düşünmə və dərk etmə qabiliyyəti vasitəsilə özünü aktuallaşdırmasıdır. İfadə azadlığı fərdin özünü dərk etməsinə və deməli, fərdin inkişafına xidmət edən vasitəçi element kimi qəbul edilir. Bu nəzəriyyəyə görə, fərdin oxumaq, yazmaq və danışmaq azadlığına qoyulan qadağalar onun şəxsiyyətinə və şəxsiyyətinin inkişafına mənfi təsir göstərmə təhlükəsi kimi qəbul edilir. Ona görə də fərdlərin cəmiyyətin ümumi rifahına zərərli olsa belə, ifadə azadlığı hüququ vardır. Özünü reallaşdırmaq bütün digər insani dəyərlərin formalaşmasında dəstəkləyici rol oynadığından ən əsas əxlaqi dəyərlərdən biri kimi qəbul edilir [8]. Fərdin özünü dərk etməsi və digər insani ölçüləri inkişaf etdirməsinin əsas yolu heç bir təzyiq, məhdudiyət və narahatlıq hiss etmədən müstəqil və azad şəkildə özünü ifadə edə bilməsidir. İfadə azadlığı fərdin öz məqsəd, prinsip və məqsədlərinə uyğun olaraq özünü ifadə etməsinə, digər bəşəri dəyərləri ucaltmasına və açıq ünsiyyət kanallarından istifadə edərək, sosial şəbəkələrdə qarşılıqlı əlaqədə özünü reallaşdırmasına xidmət edən ən vacib elementlərdən biridir.

Bu nəzəriyyə həm də özünü aktuallaşdırmaqda ünsiyyətin rolunu vurğulayır. Müvafiq olaraq, ünsiyyət insanın öz fikirlərini aydınlaşdırmaq və daha yaxşı qavramaq imkanı verdiyi üçün özünü həyata keçirməsinin tərkib hissəsi kimi qəbul edilir. İnsan zehni fəaliyyətlə məşğul olmaq üçün özünü dərk etmək və ünsiyyət qurmaq üçün əqli qabiliyyətlərindən istifadə etməlidir. Ünsiyyət fərdin öz başına təsəvvür edə bilmədiyi və ya ifadə edə bilmədiyi üstünlüklərdən xəbərdar olmasını təmin edir və bununla da geniş müxtəlif ideya və baxışlar vasitəsilə alıcının özünü inkişaf etdirməsinə şərait yaradır. Nə qədər çox fikir

eşidiriksə, bir o qədər çox fikir nəzərdən keçirməliyik. Və nə qədər çox ideyanı qiymətləndirməyə məcbur olsaq, bir o qədər də ideyaları qiymətləndirmək və seçməkdə mühüm bacarıq əldə etmək imkanımız olur [9].

Demokratiyaya əsaslanan nəzəriyyə. Bu nəzəriyyəyə görə, ifadə azadlığı demokratiyanın reallaşması və fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri elementdir. Azad tənqid vasitəsilə həyata keçirilə bilən ictimai tənqid demokratiyanın vacib elementidir. Bu, həmçinin “ortaq yaxşını” [8] tapmağın bir yolu sayıla bilər. Demokratiyaya əsaslanan yanaşma, əsasən dövlətin formalaşdırılmasında və idarə olunmasında demokratik prinsiplərin üstünlük təşkil etməli olduğu müddəasına əsaslanır. İfadə azadlığı demokratiyanın fəaliyyətinin ən fundamental elementlərindən biridir, lakin ondan sui-istifadə onu məhv etmək təhlükəsini də daşıyır. Xalqın xalq tərəfindən və xalq üçün idarə edildiyi demokratik rejimlərdə idarəetmənin legitimliyini təmin edən əsas fakt idarəçiliyin xalqın iradəsinə əsaslanması və idarəçilərin vəzifə və məsuliyyət hissi ilə hərəkət etməsidir. Şəxsin demokratik siyasi həyatda daha fəal iştirakını və geniş ictimaiyyətin ümumi maraqlarına toxunan qərarların qəbulu mexanizmlərində daha çox fəallığını nəzərdə tutan “birbaşa demokratiya” və ya “iştirakçı demokratiya” modelində ifadə azadlığından səmərəli və müstəqil istifadə sayəsində ictimaiyyətin ictimai problemləri müzakirə etmək və qərarlar qəbul etmək imkanları daha geniş olur. Belə ki, ictimai müzakirələrdə fəal iştirak etmək ictimai maraq doğuran məsələlərlə bağlı müzakirə, danışıqlar və fikirlərin sərbəst ifadəsini tələb edir. İctimai müzakirələrdə iştirak kontekstində birbaşa demokratiyanın reallaşması ilə ifadə azadlığı arasında çox sıx əlaqənin olduğu görünür. İdeyaların sərbəst ifadəsi ilə fəal iştirak edə bilən ictimai debat fenomenini həm də xalqın tələblərini, gözləntilərini siyasi hakimiyyətə çatdırmaq üçün ən təsirli vasitə olduğundan, hökumətlər nəyin lazım olduğunu müəyyən edə bilirlər ki, bu da cəmiyyətin ümumi gözləntiləri və maraqlarının müəyyən məsələlərlə bağlı olması və siyasi qərarların qəbulu mexanizminin ictimai maraqlara uyğun olmasını təmin edir. Beləliklə, ifadə azadlığı sayəsində ictimai müzakirələrdə iştirak edən fərdlər ictimai məsələlərə dair məlumat və sənədləri əldə edə biləcək və bu barədə danışıqlar apararaq şəffaf, məsuliyyətli və hesabatlı idarəetmə modelinin formalaşmasına da töhfə verəcəklər. Demokratik iştirak prosesinin ən mühüm elementi ondan ibarətdir ki, fərdlər qərarların qəbulu prosesində səmərəli və səmərəli iştirakını təmin etmək üçün zəruri olan bütün növ məlumatlara, sənədlərə və digər informasiya resurslarına səmərəli şəkildə daxil ola bilsinlər. Bunun üçün ünsiyyət imkanları əlçatan olmalı, müzakirə və danışıqlar imkanları olmalıdır. Deməli, demokratiyaya əsaslanan nəzəriyyədə ifadə azadlığı fərdlərdən öz fikir və düşüncələrini sərbəst ifadə etmək, eləcə də başqalarının fikir və düşüncələrini öyrənmək hüququna malik olmasını tələb edir. İfadə azadlığından istifadə edən şəxslər siyasi qərarların qəbulu proseslərində fəal rol alaraq, ictimai maraqları təmin etməklə hakimiyyətin nəzarətinə imkan verir və demokratiyanın mahiyyətinə uyğun olaraq üstün olacaqlar. Bütün bunlar ictimai müzakirələrin üstünlük

təşkil etdiyi demokratik sistemdə plüralizm prinsipinin tanınmasına səbəb olacaqdır.

Siyasi ifadə azadlığının mövcudluğuna demokratik yolla seçilmiş hökuməti və ya onun orqanlarını tənqid etmək hüququ da daxildir. Xüsusilə geniş ictimaiyyəti narahat edən məsələlərdə siyasi tənqid mədəniyyətinin mövcudluğu və üstünlük təşkil etməsi demokratiyanın tam və öz məqsədinə uyğun fəaliyyət göstərməsinin ən əsas göstəricilərindən biridir. Azad siyasi debat mədəniyyətinin hökm sürdüyü bir mühitdə siyasi debatda azad iştirakın qarşısının alınması uzunmüddətli perspektivdə cəmiyyətin sabitliyinə təhlükə yarada bilər. Buna görə də ifadə azadlığı ilə demokratik sistemdə qurulmuş institutlara nəzarət arasında sıx əlaqələr şəbəkəsi mövcuddur.

Həqiqətin kəşfi nəzəriyyəsi. J.S.Mill tərəfindən işlənilib hazırlanmış və Birləşmiş Ştatların Ali Məhkəməsi tərəfindən “ideya bazarı” kimi müəyyən edilən bu nəzəriyyəyə görə, ideyaların açıq və sərbəst müzakirəsinin biliyə və həqiqətə çatmağın yeganə yolu olduğu iddia edilir [10]. İfadə azadlığını başqa dəyərlərin reallaşması üçün bir vasitə kimi görən bu nəzəriyyəyə görə, yalan olduğu iddiası ilə qadağan edilən bir fikrin reallığı təmsil etməsi mümkün ola bilər. J.S.Mill fikrin qadağan edilməsinə qarşı müxtəlif arqumentlər irəli sürür:

Birincisi, qadağan olunmuş fikirlər doğru ola bilər.

İkincisi, qadağan olunmuş baxışlar yalan görünsə də, qismən doğru ola bilər. Onların qarşısını almaq bu həqiqətlərin üzə çıxmasının qarşısını alır.

Üçüncüsü, fikir düzgün olsa belə, onun daha yaxşı başa düşülməsi və qəbul edilməsi üçün onun sərbəst şəkildə tənqid edilməsinə, ona qarşı etiraz edilməsinə imkan vermək lazımdır. Əks halda düzgün fikirlərin yaranmasının qarşısı alınır.

Nəhayət, doğru baxışların doqmatik və qəti inanclara çevrilməsinin qarşısını almaq üçün doğru olduğuna inanılan fikirlərin əks baxışlarla sınaqdan keçirilməsinə imkan vermək lazımdır. Əks halda bu baxışlar öz mənasını itirir və cari ehtiyacları ödəyə bilməz. [11]

Bu nəzəriyyəyə görə, həqiqətə çatmaqda nəticələri proses müəyyən etdiyi üçün əsas məsələ nəticə deyil, proses olacaq. Çünki bilik rəşional düşüncədən məntiqlə çıxacaq. Məlumatın yayılması və dominant baxışların tənqidi faktların və dəyərlərin yanlış müəyyənləşdirilməsinin və konseptuallaşdırılmasının qarşısını alacaq. Bu səbəbdən açıq və sərbəst müzakirənin mövcudluğu yetərli hesab edilir. İfadə azadlığı həqiqətin kəşfinə əsaslanan baxışda azad ifadə, yayılma, müzakirə, tənqid və fikir mübadiləsi prosesinin ən mühüm elementini təşkil edir. İfadə azadlığına qeydiyyat, məhdudiyətlər və əngəllər də həqiqətə çatma prosesinə mənfi təsir göstərəcək və həqiqətin yanlış əvəz etməsinə mane olacaq. Odur ki, həqiqətin üzə çıxarılmasına aparan prosesin sağlam işləməsinə təmin etmək üçün bu hüquq dövlət orqanlarının özbaşına müdaxilələrindən qorunmalı, eyni zamanda konstitusiyaya və qanunla təmin edilməlidir. Şəxslərin dövlət orqanlarının özbaşına müdaxilələrindən müdafiəsi ilə yanaşı, bu hüququn həyata keçirilməsinə

rilməsinə qarşı digər şəxslərin, qrupların və ya digər təzyiq elementlərinin müdaxiləsinə qarşı təminat sistemi də təmin edilməlidir.

Qeyd olunan nəzəriyyələrdən ikinci, yəni demokratiyaya əsaslanan nəzəriyyə dövrün tələbləri baxımdan da özünü doğruldur. İkinci nəzəriyyəni rəhbər tutmaq internet məkanında müəyyən mənada xaosa və özbaşnalıqlara gətirib çıxara bilər. Birinci nəzəriyyə isə ifadə azadlığını demokratik cəmiyyət üçün deyil, tamamilə fərqli aspektdən şərh edir.

Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi “KİV-də Siyasi Müzakirə Azadlığı haqqında Bəyannamə”də ictimaiyyətin onları maraqlandıran məsələlərlə bağlı məlumat və rəyə malik olmasının vacibliyini və bu informasiya proseslərində mətbuatın rolunu qeyd etmişdir. Buna görə də ictimai narahat edən məsələlərlə bağlı ictimaiyyətin məlumatlandırılması plüralist demokratiyanın və siyasi ifadə azadlığının tələbidir. Bu azadlıq media qurumlarının siyasi xadimlər və dövlət məmurları haqqında mənfəət məlumatları və tənqidi fikirlər dərc etmək hüququnu, ictimaiyyətin bu cür fikir və məlumatları öyrənmək hüququnu ehtiva edir. Fərdlərin ümumi maraq doğuran məsələlərlə bağlı ifadə azadlığından yalnız seçkilər zamanı istifadə edilməsi və ya onların yalnız siyasi məsələlərlə bağlı fikir bildirməklə məhdudlaşması bu prinsipin çox ciddi və sərt şəkildə tətbiq olunduğunun göstəricisidir. Fərdlərin hökumət və ya siyasi partiyalar tərəfindən cari siyasət elementi kimi qəbul edilməsindən asılı olmayaraq, sosial, siyasi, iqtisadi və s. istənilən sahələrdə bütün məsələlərdə öz fikir və mülahizələrini ifadə etmək, müzakirələrdə iştirak etmək və tənqid etmək hüququna malik olduğu siyasi mühit sosial sülhün və plüralizmin hökm sürməsinə kömək edəcəkdir.

Siyasi ifadə azadlığının məhdudlaşdırılması kontekstində ifadə azadlığı ciddi şəkildə gündəmdə olsa da, ədəbi-bədii əsərlərə müdaxilə zamanı bu hüquqla bağlı tənzimləmə məsələləri ortaya çıxır. Konvensiyanın 10-cu maddəsi ifadə azadlığını çox geniş kontekstdə qoruyur. Bədii ifadə azadlığı da ifadə azadlığı çərçivəsində qorunur. Bədii ifadə azadlığı və təsviri incəsənət kontekstində ifadə azadlığının yalnız əlverişli və ya zərərsiz və ya əhəmiyyətsiz hesab edilən məlumat və ideyalara deyil, həm də təhqiredici, şokedici məlumat və düşüncələrə şamil edilməsi prinsipi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bədii ifadə azadlığı tənqid və satira azadlığının daha intensiv istifadə olunduğu bir sahədir. Demokratik cəmiyyətin əsas elementləri olan plüralizm, tolerantlıq və açıq fikirlilik kimi məfhumlara sənət əsərləri vasitəsilə ifadə azadlığı hüququndan istifadə edildikdə daha həssas yanaşılmalı və qiymətləndirilməlidir. Burada satirik yanaşmalar xüsusilə qeyd olunmalıdır. Satirik sənət əsərləri ifadə azadlığı və başqalarının hüquqlarının müdafiəsi arasında tarazlıq kimi Məhkəmənin araşdırma obyektinə olmuşdur. Satira bədii ifadə və sosial şərh formasıdır. Odur ki, satira özünün şişirdilməsi və reallığı təhrif etdiyi üçün təhrik məqsədi daşıyır və bu ifadə formasından istifadə edərək sənətin ifadə azadlığı hüququna hər hansı müdaxilə xüsusi diqqətlə araşdırılmalıdır. Avstriyanın ən tanınmış və müasir incəsənət sərgilərini nümayiş etdirən müstəqil rəsm qalereyası olan ərizəçi assosiasiyasının yaradılmasının 100 illiyi çərçivəsində “Bədii azadlıq əsri” adlı sərgi

təşkil edilmişdir. Bu sərgidə nümayiş etdirilən və rəssam Otto Mühl tərəfindən çəkilən “Apokalipsis” adlı rəsmdə Tereza Ana, Avstriya kardinalı Hermann Qroer və Avstriya Azadlıq Partiyasının keçmiş prezidenti Yorq Hayder də daxil olmaqla mühüm fiqurlar çılpaq və ədəbsiz məzmunla təsvir edilmişdir. Ərizəçi iddia etmişdir ki, Avstriya məhkəmələri tərəfindən sözügedən rəsm əsərinin nümayişinə qoyulan qadağa ifadə azadlığı hüququnun pozulmasıdır. Məhkəmə öz araşdırmasında satiranın bədii ifadə vasitəsi olduğunu və reallığı təhrif etmək xüsusiyyətinə malik olduğunu, Avstriya məhkəməsinin qadağa qərarının qanuni məqsəd güdmədiyini və demokratik cəmiyyətdə zəruri olmadığını qərara almışdır. İfadə azadlığı hüququndan istifadə edən hər kəs kimi, satirik sənətdən istifadə edənlərin də qeyri-məhdud azadlığı yoxdur və onlar Konvensiyanın 10-cu maddəsinin 2-ci bəndində göstərilən məhdudiyyətlərə və şərtlərə tabedirlər. İfadə azadlığı hüququndan istifadə edənlər ilk növbədə öz “vəzifə və məsuliyyətlərini” dərk edərək hərəkət etməlidirlər. Bu vəzifə və məsuliyyətin əhatə dairəsi istifadə olunan texniki vasitəyə və işin vəziyyətinə görə fərqlənir. Xüsusən də mətbuatdan söz düşəndə mətbuat öz vəzifə və məsuliyyətini dərk edərək ictimai maraq doğuran hər bir məsələni çatdırmağa borcludur. Həmin əsərin ifadə azadlığı çərçivəsində nəzərdən keçirilib-keçirilməyəcəyini müəyyən etmək üçün təkcə bədii əsərin estetik dəyəri önəmli deyil [12].

İfadə azadlığına dair məhdudiyyətlərlə bağlı vacib şərtlər sırasında demokratik cəmiyyət üçün zərurilik xüsusi yer tutur. Konvensiyanın preambulasında qeyd edildiyi kimi, əsas hüquq və azadlıqlar demokratik siyasi rejimdə yarana və qoruna bilər. Bu kontekstdə demokratik cəmiyyət konsepsiyası Konvensiyanın əsasını təşkil edir və başlıca məqsəd hüquq və azadlıqları lüzumsuz və qeyri-mütənasib şəkildə məhdudlaşdırmamaqdır. Demokratik ictimai quruluşun tələbləri ilə hüququn məhdudlaşdırılması arasında uyğunluq olmalıdır. Demokratik cəmiyyətin tələbləri məhdudiyyətin yolverilməzliyi üçün mühüm həddi təşkil edir. Bu meyar Konvensiyanın 10-cu maddəsinin ikinci bəndinə daxil edilmişdir.

Demokratik cəmiyyət anlayışının iki fərqli xüsusiyyəti vardır. Birincisi, bu termin Konvensiyadakı hüquqların tanınması və şərh zamanı razılığa gələn Dövlətlərin riayət etməli olduqları əsas meyarları müəyyən etməklə istiqamətləndirici funksiyaya malikdir. Məhkəmə Handyside Böyük Britaniyaya qarşı qərarında demokratik cəmiyyət anlayışından nə başa düşdüyünü izah etmişdir. Məhkəməyə görə; “İfadə azadlığı demokratik cəmiyyətin təməl əsaslarından birini, cəmiyyətin tərəqqisi və hər bir insanın inkişafı üçün vacib şərtlərdən birini təşkil edir. İfadə azadlığı 10-cu maddənin hüdudları daxilində təkcə əlverişli və ya zərərsiz və ya diqqətəlayiq hesab olunmayan xəbər və ideyalara deyil, həm də dövlətin əleyhinə olan xəbərlərə və fikirlərə də şamil edilir. Bunlar plüralizm, tolerantlıq və açıq fikirliliyin tələbləridir. Onlar olmasaydı, demokratik cəmiyyət olmazdı”. Ona görə də ifadə azadlığının məhdudlaşdırılması meyarlarını qiymətləndirərkən hər hansı mənə deyil, demokratik cəmiyyətin dəyərlərinə uyğun gələn meyarların mənası əsas götürülməlidir [13]. İfadə azadlığına müdaxilənin demokratik cəmiyyətdə zəruri şərtə cavab verməsi üçün bu şərt çərçivəsində bir

sıra alt meyarlar hazırlanmışdır. Müvafiq olaraq, demokratik cəmiyyətdə müdaxilənin zəruri sayılması üçün “təcili sosial ehtiyac təzyiqinin mövcudluğu” olmalıdır, müdaxilə qanuni məqsədlə mütənasib olmalı və müdaxilə üçün müvafiq və kifayət qədər əsaslandırma olmalıdır. “Təcili sosial ehtiyac” və “mütənasiblik” elementləri Konvensiyada ifadə olunan zərurət anlayışından irəli gəlir. Konvensiya orqanları hesab edirlər ki, zəruri ifadə, bir tərəfdən, məcburi sözü ilə sinonim deyil. Digər tərəfdən, o, məqbul, adi, faydalı və ya arzuolunan terminlərdən istifadə etmək çevikliyinə malik olmadığı hesab edilir. Zərurət anlayışının xarakteri “təcili sosial ehtiyac” formasındadır [14]. Dövlət sübut etməlidir ki, onun müəyyən etdiyi müəyyən ictimai maraq üçün hüquqa müdaxilə etmək məcburiyyətində olan sosial ehtiyac vardır.

Demokratik cəmiyyətdə müdaxilənin zəruri olub-olmaması qiymətləndirərkən aktual sosial ehtiyacların mövcudluğu və məhdudlaşdırmanın nəzərdə tutulan məqsəddə mütənasibliyi nəzərə alınır. Məhkəmə araşdırdığı ilk işlərdə bu iki kriteriyaya ayrı-ayrı əsaslarla baxmış və tətbiq etmiş və onları Konvensiyada nəzərdə tutulmuş müdafiə sisteminin iki konkret fərqli metodu kimi qiymətləndirmişdir. Jersild Danimarkaya və Müller İsveçrəyə qarşı işlərində apardığı araşdırmalarda Məhkəmə bildirmişdir ki, bu iki tələbin araşdırılması fərqli meyarlar təşkil edir [15].

Analoji yanaşma Sürek Türkiyəyə qarşı (№ 1) işində də müşahidə olunur. İş üzrə həftəlik jurnalda “silahlar azadlığa mane ola bilməz” və “cinayət bizimdir” başlıqlı iki oxucu məktubunun dərcindən sonra jurnalın sahibi olan ərizəçi “dövlətin öz ölkəsi və milləti ilə ayrılmaz birliyinə qarşı təbliğat apardığına görə” cərimələnmişdir. Bildirilmişdir ki, ərizəçiyə tətbiq edilən cərimə “təcili sosial ehtiyacı” ödəmək kimi qiymətləndirilə bilər [16]. Sürek Türkiyəyə qarşı (№ 3) qərarında bir jurnalda dərc olunan məqalədə milli müstəqilliyə nail olmaq üçün silahlı qüvvədən istifadə edilməsi tələb olunurdu. Məhkəmə öz qiymətləndirməsində milli hakimiyət orqanlarının istifadə etdiyi təqdir mərhəməti nəzərə alaraq bildirdi ki, sözügedən müdaxilə qarşıya qoyulan qanuni məqsədlərə mütənasibdir və jurnalın sahibi olan ərizəçiyə qoyulmuş məhkəmə cəriməsi “təcili sosial ehtiyac” tələbinə cavab verir [17].

Demokratik cəmiyyətdə ifadə azadlığına müdaxilənin zəruri olub-olmadığını araşdırarkən sosial ehtiyac təzyiqi və mütənasiblik meyarlarını bir-birindən ayrı və müstəqil nəzərə almamaq lazımdır. Dövlət orqanları tərəfindən konkret bir vəziyyətdə alınan tədbir olaraq, sosial ehtiyac təzyiqi testindən keçdikdən sonra mütənasiblik meyarı baxımından araşdırılacaqdır.

2014-cü ilin may ayında Xarici Əlaqələr Şurası Onlayn və Oflayn İfadə Azadlığına dair Avropa İttifaqı İnsan Hüquqları Təlimatlarını [18] qəbul etmişdir. Sənəd altı prioritet fəaliyyət sahəsini müəyyən edir: şəxslərə, o cümlədən jurnalistlərə və onlayn və oflayn rejimdə ifadə azadlığından istifadə edən digər media subyektlərinə qarşı zorakılıq, təqib, təzyiq və hədə-qorxu ilə mübarizə, habelə bu cür cinayətlərə görə cəzasızlıqla mübarizə; fikir və söz azadlığını qoruyan qanunları və təcrübələrin təşviq olunması; dövlət orqanları arasında qarəz-

siz/tənqidi hesabata əsassız müdaxilədən yaranan təhlükələr barədə anlayışın gücləndirilməsi ilə birlikdə media azadlığının və plüralizmin təşviqi; kiberməkanda, eləcə də digər informasiya və kommunikasiya texnologiyalarında insan hüquqlarının təşviqi və onlara hörmət edilməsi; şirkətlər tərəfindən ən yaxşı təcrübələrin təbliğ olunması; onlayn/oflayn məlumatların qorunması və konfidensiallığın gücləndirilməsinə yönəlmiş hüquqi islahatların və təcrübələrin təşviqi.

AI-nin İnsan Hüquqları və Demokratiya üzrə Fəaliyyət Planı bu planın həyata keçirilməsi üçün effektiv vasitələrdən biri kimi siyasi, insan hüquqları və sektoral siyasət dialoqlarının gücləndirilməsi prioritetini özündə birləşdirir.

İstinadlar:

1. Ahmet Yıldırım v. Turkey. No. 3111/10, 18.12.2012, Council of Europe: European Court of Human Rights, par. 54. [https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22display%22:\[2\],%22itemid%22:\[%22002-7328%22\]%7D](https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22display%22:[2],%22itemid%22:[%22002-7328%22]%7D)
2. Демократия цифрового мира. https://www.ng.ru/ideas/2018-08-15/5_7289_socialnet.html
3. Delfi AS v. Estonia. No. 64569/09, 16.10. 2015, Council of Europe: European Court of Human Rights, par. 110. [https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:\[%22002-8960%22\]%7D](https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:[%22002-8960%22]%7D)
4. Leander v. Sweden. No. 9248 / 81, 26.031987, Council of Europe: European Court of Human Rights, par. 74. [https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22itemid%22:\[%22001-57519%22\]%7D](https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22itemid%22:[%22001-57519%22]%7D)
5. Karan Ulaş. İfade Özgürlüğü Hakkı. İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi ve Anayasa: Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru Kapsamında Bir İnceleme. Ankara 2013, s. 6
6. Centro Europa 7 S.R.L., Di Stefano v. Italy. No. 38433/09, 07.07.2012, Council of Europe: European Court of Human Rights, par. 134. [https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:\[%22001-111399%22\]%7D](https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:[%22001-111399%22]%7D)
7. Özgür Gundem v. Turkey No. 23144/93, 16.03.2000, Council of Europe: European Court of Human Rights, par. 42-46. <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=003-68306-68774&filename=003-68306-68774.pdf>
8. Mustafa Erdoğan. Demokratik Toplumda İfade Özgürlüğü. <file:///C:/Users/User/AppData/Roaming/Microsoft/Windows/Network%20Shortcuts/02-mustafa-erdogan-demokratik-toplumda-ifade-ozgurlugu.pdf>
9. Yakup Yıldırım. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararlarında ifade özgürlüğü ve itibarın korunması hakkı. Konya, 2021, s. 53-54
10. Barendt Eric. Freedom of Speech. Oxford, 2009, p. 7-8
11. Yakup Yıldırım. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararlarında ifade özgürlüğü ve itibarın korunması hakkı. Konya, 2021, s. 55
12. Vereinigung Bildender Künstler v. Austria. No. 68354/01, 25.01.2007, Council of Europe: European Court of Human Rights, par. 34-39. https://www.stradalex.com/en/sl_src_publ_jur_int/document/echr_68354-01_001-69805
13. Handyside v. UK. No. 5493/72, 07.12.1976, Council of Europe: European Court of Human Rights, par. 49. <https://www.bailii.org/eu/cases/ECHR/1976/5.html>
14. Handyside v. UK. No. 5493/72, 07.12.1976, Council of Europe: European Court of Human Rights, par. 48. <https://www.bailii.org/eu/cases/ECHR/1976/5.html>
15. Bosma Heleen. Freedom of Expression in England and under the ECHR: in Search of a Common Ground, Antwerpen-Groningen-Oxford 2000, p. 136

16. Sürek v. Turkey (No. 1). No. 26682/95, 08.07.1999, Council of Europe: European Court of Human Rights, par. 62-64. <https://swarb.co.uk/surek-v-turkey-no-1-echr-8-jul-1999/>

17. Sürek v. Turkey (No. 3). No. 24735/94, 08.07.1999, Council of Europe: European Court of Human Rights, par. 42. [https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22itemid%22:\[%22001-58281%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22itemid%22:[%22001-58281%22]})

18. Carme Colomina, Hector Sanchez Margalef, Richard Youngs. The impact of disinformation on democratic processes and human rights in the world. European Union, 2021, p. 33-34

FREEDOM OF EXPRESSION AND DEMOCRATIC APPROACHES IN THE DIGITAL AGE

Ramil Aslanov*

Abstract

In the article, the freedom of expression and democratic approaches in the digital age are analyzed with the existing diversity of opinions and practical grounds in the legal literature. First of all, it is noted that in recent years, dynamic rapid developments in the field of science and technology especially advances in information systems, have had an important and influential role in people's lives. The article further analyzes various theories put forward to explain the freedom of expression in the context of the development of democracy in the digital society and to put forward arguments and justifications in favor of it. The above is considered on a practical basis by a number of international documents, for example, the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. At the same time, it is noted that when investigating whether it is necessary to interfere with the freedom of expression in a democratic society, the pressure of social need and the criteria of proportionality should not be taken into account separately and independently.

Keywords: digital era, freedom of expression, democratic approaches, social media, information and communication technologies, media freedom.

СВОБОДА СЛОВА И ДЕМОКРАТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ В ЭПОХУ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Рамиль Асланов*

Резюме

В статье свобода слова и демократические подходы в эпоху цифровых технологий анализируются с учетом существующего разнообразия мнений и практических оснований в юридической литературе. Прежде всего, отмечается, что в последние годы важную влиятельную роль в жизни людей играют динамичные стремительные развития в области науки и техники, особенно достижения в области информационных систем. Далее в статье анализируются различные теории, выдвинутые для объяснения свободы слова в контексте развития демократии в цифровом обществе, и выдвигаются аргументы и обоснования в ее пользу. Сказанное рассматривается на практической основе рядом международных документов, например, Европейской конвенцией о защите прав чело-

---

* Doctor of Law, Professor of the Constitutional Law Department of Baku State University

* доктор юридических наук, профессор кафедры конституционного права Бакинского государственного университета

века и основных свобод. В то же время отмечается, что при исследовании необходимости вмешательства в свободу выражения мнений в демократическом обществе давление общественной необходимости и критерии соразмерности не должны учитываться отдельно и независимо.

Ключевые слова: *цифровая эпоха, свобода слова, демократические подходы, социальные сети, информационно-коммуникационные технологии, свобода СМИ.*